



CHARACTERISTICS OF COMPOUND TERMS AND THEIR REGULATION

Abdireymova G.B.

Karakalpak State University

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19695370>

ARTICLE INFO

Received: 15th April 2026

Accepted: 21st April 2026

Online: 22nd April 2026

KEYWORDS

Compound terms, compound words, word formation, hybrid compound terms, terminological system.

ABSTRACT

In this scientific work, the issue of the characteristics, formation models, and types of compound terms in the Karakalpak language is addressed. Basically, compound words and compound terms were compared, and their characteristics were studied. Furthermore, the work states that the new hybrid term type, formed by combining Russian-international words with Karakalpak words, also appeared in terminology and subsequently entered general usage. During the research, relevant examples were provided, taking into account the opinions of terminology scholars. At the same time, our scientific article extensively covers the methods of forming compound terms, their types, and which parts of speech they are derived from.

ҚОСПА ТЕРМИНЛЕРДИҢ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ ҲӘМ ОЛАРДЫ ТЭРТИПКЕ САЛЫҢ МӘСЕЛЭЛЕРИ

Абдиреймова Г.Б.

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19695370>

ARTICLE INFO

Received: 15th April 2026

Accepted: 21st April 2026

Online: 22nd April 2026

KEYWORDS

Қоспа терминлер, қоспа сөзлер, сөз жасалыу, гибрид қоспа терминлер, терминологиялық система.

ABSTRACT

Бул илимий жумысымызда қарақалпақ тилиндеги қоспа терминлердиң өзгешеликлери, жасалыу моделлери ҳәм типлери ҳаққындағы мәселе сөз етилген. Тийкарынан алғанда, қоспа сөзлер менен қоспа терминлер өзара салыстырылып, олардың өзгешеликлери уйренилген. Және де, жумыста русша-интерноционал сөзлер менен қарақалпақша сөзлердиң өз ара қосылып пайда еткен жаңаша гибрид терминлер типи де терминологияда пайда болғанлығы ҳәм соңынан улыуа қолланыуға киргенлиги ҳаққында да айтылған. Изертлеу барысында терминолог илимпазлардын пикирлерин итибарға алған ҳалда соған сәйкес турде мысаллар келтирилген. Соның менен бирге, илимий мақаламызда қоспа терминлердиң жасалыу



усыллары, типлери ҳам қайсы сөз шақапларынан жасалатуғынлығы кеңнен ашып берилген.

Қарақалпақ тилинің лексикасында илимий-техникалық түсиниклерди билдиретуғын қоспа терминлер салмақлы орын ийелейди. Терминолог Г.О.Винокурдың: "... хәр қандай сөз термин функциясында келе алады",¹ – деген пикирине тийкарланып, улыўма тил билиминдеги *қоспа сөзлер* терминине салыстырып, терминологиялық системалардағы усындай типтеги, яғный еки ямаса оннан да артық жекке термин ямаса терминэлементлердің өз ара қосылып пайда болған жаңа лексикалық бирликке *қоспа термин* сөз дизбегин қолланыў мақсетке муўапық болып табылады.

"Сөз жасаў тараўында тилдің ишки раўажланыў нызамлары анық көринеди. Жаңа терминлердің жасалыўы тилде әлле қашан қәлиплескен ямаса жаңа түбир сөзлердің ажыралыўы ҳам жаңа аффикслик элементлердің қолланылыўы менен, сондай-ақ, сөз жасалыў системасының раўажланыўы ҳам турақласыўы менен байланыслы жағдайда жаңадан пайда болып атырған модельлер ҳам сөз жасаў типлери бойынша әмелге асады",² – деп жазған еди В.В. Виноградов.

Терминологияның өзине тән айырым өзгешеликлерди есапқа алмағанда, қоспа терминлер улыўма әдебий тилдеги қоспа сөзлерге салыстырып дүзиледи. Бизге белгили, улыўма тил лексикасы менен оның бир бөлеги есапланған терминологиялық лексика арасында үзликсиз байланыс бар, олар барқулла бир-бирин байытып турады. Қоспа сөзлер ҳам қоспа терминлер арасында да сондай байланысты көремиз. Себеби, қоспа терминлердің жасалыў моделлери, типлери тилде бурыннан бар болған қоспа сөзлердің тийкарында жүзеге келеди. Соның менен бирге, терминологиялық системаларда жүзеге келген қоспа терминлердің арнаўлы моделлери ҳам типлери, өз гезегинде, кең қолланыла баслайды. Мәселен, русша-интернационал сөзлер менен қарақалпақша сөзлердің өз ара қосылып пайда еткен жаңаша гибридинтерминлер типидәслеп терминологияда пайда болып, соңынан улыўма қолланыўға кирген.

Соны айтыў керек, қоспа терминлер айырым тәреплери менен қоспа сөзлерден белгили дәрежеде өзгешеленеди. Мәселен, қоспа сөзлер барлық жекке сөз шақаплары

¹ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. М., 1939, 5-бет.

² Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. // Виноградов В.В. Избранные труды. М., 1975, 155-бет.



шеңберинде эмел этиўи мүмкин. Ал, қоспа терминлер болса, тийкарынан, атлық шеңберинде эмел етеди., қоспа келбетликлер тек терминэлемент, яғный қоспа терминнің анықлаўшы компоненти сыпатында ғана қаралады. Бул жерде соны айтыў керек, атлықтан басқа сөз шақапларының термин бола алыўы потенциал болып, олар айырып алынған ҳалда термин бола алмайды. Олардың терминологиялық характери текстте анықланады. Мәселен, фейиллер қоспа сөзлердиң қурамында да термин бола алмайды. Келбетлик болса, атлықласқан (субстантивация) жағдайынан тысқары, толық термин емес, тек сыпатлама терминлердиң қурамындағы анықлаўшы компонент, терминэлемент болып қала береді. Олар өзлериниң терминлик характерин тек тийисли атлық хәм атлықласқан фейил формалары менен биригип көринеди. Демек, *қоспа терминлер* дегенде тек қоспа атлықлар хәм қоспа келбетликлерди түсинемиз. Сондай-ақ, жаңадан пайда болып атырған қоспа терминлердиң компонентлери өзлериниң жекке мәнилери сақлап қалады. Қоспа терминлер, тийкарынан, биригип жазылыўға бейим болады.

Қоспа сөзлер мәселеси жақын жылларға дейин қарақалпақ тил билиминде аз изертленген мәселелерден бири еди. Соңғы жыллары бул мәселени изертлеў бир қанша жанланды. Әдебиятларды үйрениў соны көрсетеди, қарақалпақ тил билиминде соңғы дәўирде қоспа сөзлер мәселесине итибар сезилерли дәрежеде күшейди, бул ығыыыы мәселе басылып шыққан хәр бир өзбек тилиниң грамматикасында ғана емес, ал арнаўлы жумысларда да хәр тәреплеме изертленилмекте.³

Қоспа сөзлерге арналған арнаў жумысларда компонентлердиң лексика-грамматикалық характеристикасы көзқарасынан хәм қурылысы жағынан қоспа сөзлер бир қанша терең изертленген, айырым жағдайларда компонентлердиң өз ара байланыслары да ашып берилген. Соған қарамастан, айтыў керек, қоспа сөзлерди изертлеў еле жуўмағына жетпеген.

Қарақалпақ тилинде қоспа сөзлер мәселесин толық хәм дурыс шешиў тек теориялық жақтан ғана емес, ал әмелий жақтан да әхмийетке ийе. Себеби қарақалпақ тилинде қоспа сөзлер муғдар жағынан салмақлы орын ийелейди. Әсиресе соңғы жыллары илим хәм техниканың жетискенликлери турмысымызға

³ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1979; Нәжимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис “Қарақалпақстан”, 1979; Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң жасалыў өзгешеликлери. // “Вестник Каракалпакского отделения АН

Узбекистана”, 2015, №3; Нәжимов П. Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. Нөкис, “Илим”, 2019; Дәўлетов М., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. Нөкис, “Илим”, 2021; Сейтқасимов Д. Қарақалпақ тилинде келбетликлердиң жасалыўы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 2020.



кирип келиўи нәтийжесинде көплек терминлер, соның ишинде, қоспа терминлер улыўма әдебий тилге, сөйлеў тилине өзлестирилип, оны байытпақта. Бирақ қоспа сөз хәм терминлердиң орфографиясы нормалласқан деп болмайды.

Қоспа сөзлер хәм қоспа терминлер орфографиясын дурыс шешиў, оларды тәртипке салыў ушын биринши гезекте қоспа сөзлер теориялық жақтан толық хәм дурыс үйренилиўи керек, яғный қоспа сөзлердиң жай сөзлерден хәм сөз дизбеклеринен парқы, олардың шегарасы анық белгиленип алыныўы керек.

Улыўма әдебий тилде қоспа сөзлер, олардың тәбияты, қурылысы хәм әсиресе орфографиясы мәселелерине байланыслы бир қатар жұмыслар исленген болса да, бирақ қоспа сөзлер мәселеси менен тиккелей байланыслы болған қоспа терминлер мәселеси қарақалпақ терминологиясында еле үйренилмеген. Дурыс, айырым тараў терминологиялық системаларын лингвистикалық жақтан изертлеў процесинде тийисли орынларда қоспа терминлерге қысқаша тоқтаған. Бирақ бул изертлеўлерде белгили бир илим тараўларында ушырасатуғын қоспа терминлердиң жасалыўы, олардың қурылысы тәрәпи улыўмалық тийкарларда, қоспа сөзге салыстырып үйренилген.

Қоспа сөзлер тилде белгили бир мұтәжлик, зәрүрлик себепли пайда

болады. Себеби предмет хәм кубылыслар, олардың конкрет ямаса толық белгилерин бәрқулла бир сөз бенен билдириў имканы бола бермейди. Соның ушында белгили бир түсиникти еки ямаса оннан артық сөзлердиң биригиўинен пайда болған жаңа сөз арқалы билдириўге мұтәжлик сезиледи.

“Қоспа сөзлер, – деп жазған еди Г.О. Винокур тек жаңа сөзлерге болған мұтәжликті қандырыў ушын ғана емес ал көбирек еки түсиникти бир сөз арқалы билдириў зәрүрлиги болғаны ушын да керек”.⁴ Хәзирги ўақытта илим хәм техниканың хәр түрли тараўларында жүзеге келип атырған көплек қоспа терминлер бир сөзде еки түсиникти билдириў ушын хызмет етпекте.

Қарақалпақ тилинде бурыннан қолланып киятырған қоспа сөзлердиң көп ғана бөлеги тилимиздиң тийкарғы сөзлик фондында өз сөзлеримизден жасалған. Соңғы дәўирде рус тилиниң қарақалпақ тилине, оның лексикасына тәсири нәтийжесинде қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң жаңа тип хәм моделлерине ийе болып, көплек қоспа сөзлер менен байыды. Булар, тийкарынан, жаңа түсиниклерди билдиретуғын қоспа терминлер болып табылады.

Қоспа терминлер де қоспа сөзлер сыяқлы қарақалпақ тилиниң сөзлеринен, басқа тил материалларынан хәм хәр еки деректиң өз ара қосылыўынан пайда

⁴ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской

технической терминологии. М., 1939, 46-бет.



болады. Қарақалпақ тилинің материаллары тийкарында жүзеге келген қоспа терминлер, тийкарынан, улыўма қолланылатуғын тайын қоспа сөзлердің илимий термин сыпатында терминологиялық системаларға қабыл етилиўиниң жемиси болып табылады. Бундай еки планда қолланылатуғын лексикалық бирликлер көбирек халық тили менен байланыста раўажланған терминологиялық системаларда (мәселен, ботаника, зоология сыяқлы) тез-тез ушырасады. Сондай-ақ, қарақалпақ тилинің материалларынан қуралған қоспа терминлер русша терминлерди толық калькалаў процесинде де жүзеге келеди.

Бизге белгили, қарақалпақ халқы ертеден басқа халықлар менен бирге, қоңсы жасап келген. Соған көре, қарақалпақ тилинде айырым компонентлери арабша, парсыша ямаса русша-интернационал сөзлер болған, хәттеки еки компоненти де басқа тил материалларынан жасалған қоспа сөзлер хәм терминлер ушырасады. Соның менен бирге, қарақалпақ тилинің терминологиясына, улыўма алғанда, қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына кирип келген хәм кирип атырған русша-интернационал қоспа терминлер де көп.

Қоспа терминлерди қурайтуғын компонентлердің келип шығыў материалына көре еки топарға бөлиўге болады:

1. Компонентлери бир лексикалық қатламға тийисли сөзлерден жасалған қоспа терминлер. Бундай қоспа терминлер де, өз

гезегинде, екиге бөлинеди: а) қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып келген сөзлердің өз ара қосылыўынан пайда болған қоспа терминлер; ә) компонентлери русша-интернационал термин ямаса терминэлементлерден ибарат, рус тилинен тайын түрде өзлестирилген қоспа терминлер.

Қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып келген сөзлердің өз ара қосылыўынан пайда болған қоспа терминлер төмендеги түрлерге ийе:

– “атлық хәм атлық” моделинде жасалған қоспа терминле. Бул модель жақынға дейин ботаника, зоология сыяқлы тәбийий илимлерде, олардың терминологиялық системаларында өнимли есапланатуғын еди. Соңғы дәўирде техниканың бир қатар терминологиялық системаларында да усы түрдеги терминлердің муғдары артып бармақта: *қоларба, белбеў, темиртас, саз топырақ, алтын шырпы, тассабын, тасдуз, шахперде, таскөмир, қумтопырақ* хәм т.б.

– “келбетлик хәм атлық” моделинде жасалған қоспа терминлер де көбирек тәбийий илимлер терминологиялық системаларында ушырасады: *қарабаўыр, көкфарға, аққус, көксултан, ақжўйери* сыяқлы. Техникалық терминлердің арасында да усындай типтеги қоспа терминлер көп: *туўры мўйеш, өткир мўйеш, қарамай, ашыштас, қыйсық мўйешлик, қосноқта* хәм т.б.

– “санлық хәм атлық” моделинде қоспа термин жасаў барлық терминологиялық системаларда ушырасады. Бул модель менен, әсиресе, математикада көплеп қоспа



терминлер жасалған. Мәселен, *төрт мүйеш, бес тәреплик, он еки мүйеш, бес үшлик, ярым өткізгиш, ярым фаза, ярым толқын*.

–“атлық хәм фейил формасы” модели де терминологиялық системаларда бир қанша кең тарқалған болып, бунда, тийкарынан, екінши компонент – *ар* формалы келбетлик фейил менен жасалады: *тасжарар, суўшығар, музжарар, туқым себер* сыяқлы. Деген менен, соңғы ўақытларда бундай қоспа сөз хәм термин жасаў азайып баслады хәм оның орнын басқа түр ийелей баслады. Бул – биринши компоненти атлық, екінши компоненти фейил тийкарына *-ғыш//гиш, -қыш//киш* аффикси қосылып жасалған сөзлер. Буларды формасы жағынан “атлық хәм атлық” типине киргизсе де болады: *хаўа қыздырғыш, хаўа айдағыш, суў айырғыш, суў тартқыш, суў өткізгиш, түтин сорғыш, түтин шығарғыш, аяқ басқыш* хәм т.б. Физика хәм техника тараўларында қолланылатуғын қоспа терминлердиң бул түри қоспа сөзлерге арналған жумысларда ямаса қарақалпақ тилиниң грамматикаларында сөз етилмеген.

Қоспа термин хәм терминэлементлердиң қарақалпақ тилинде бурыннан қолланылып келген сөзлердиң тийкарында қәлиплесиўине көпшилик жағдайда русша қоспа терминлердиң қарақалпақ тилине толық калькалаў процесси де үлкен тәсир етип атыр. Калькалаў, тийкарынан, 1930-жыллардан баслап күшейген сөз жасаў усылларынан болып, хәзирги ўақытта ол қарақалпақ тилиниң

сөзлик қурамын, оның терминологиялық системаларын байытыўшы әхмийетли факторлардан бирине айланды. Қайсы бир илим тараўын алсақта, онда русша сөзлерге уқсатып, өз тилимиз материалларынан жасалған қоспа терминлерди ушыратамыз. Мәселен, *темир жол* (< железная дорога), *музжарғыш* (< ледокол), *шаңсорғыш* (< пылесос), *суў өлшегиш* (< водомер), *үш мүйеш* (< треугольник) хәм басқалар. Бул келтирилген қоспа терминлер русша қоспа терминлерди сөзбе-сөз калькалаў арқалы пайда болған.

Компонентлери русша-интернационал сөзлерден ибарат, қарақалпақ тилине тайын түрде өзлестирилген қоспа терминлер. Бул жерде соны айтып өтиў керек, русша хәм интернационал сөзлердиң хәр қыйлы комбинациясы тийкарында жүзеге келген хәм рус тилинде қоспа термин деп қаралатуғын қоспа сөзлердиң хәммеси де қарақалпақ тилинде қоспа термин бола алмайды. Бул жерде үш жағдайға итибар бериў керек: а) егер русша-интернационал қоспа терминниң еки компоненти де қарақалпақ тилинде өз алдына термин ямаса терминэлемент сыпатында қолланылса, бундай терминлер қарақалпақ тилинде де қоспа термин есапланады. Мәселен, *электрстанция, электрлампа, радиостанция, фотосинтез, кинофильм, кинокомедия* сыяқлы сөзлердиң еки компоненти де қарақалпақ тилиниң терминологиялық системаларында өз алдына термин бола алады, соның ушын бул типтеги терминлер



қарақалпақ тилинде қоспа терминлер саналады; ә) биринши компоненти терминэлементлерден ибарат, екинши компоненти жекке терминнен дүзилген русша қоспа терминлер қарақалпақ тилинде де қоспа термин есапланыўы керек. Мәселен, *анти* элементи менен математикада *антиоктава, антикосинус, антипараллель, антисимметрия, антирадикал, антисимвол* сыяқлы қоспа терминлер пайда болған. Техникада *авто* элементиниң қатнасында бир неше онлап қоспа термин жасалған: *автобаза, автобензин, автоприцеп, автогрейдер, автокран, автомашина* хәм басқалар. Бул типтеги қоспа терминлердиң компонентлериниң мәниси тийисли тараўлардың қәнигелери ушын түсиникли. Жоқарыдағы хәр еки типтеги қоспа терминлер қарақалпақ тилинде *өзлестирме қоспа терминлер* делинеди.

2. Хәр түрли тиллерге тийисли сөз бирликлеринен пайда болған гибрид

қоспа терминлер. Гибрид терминлер атамасы қарақалпақ тилиндеги қурамында русша-интернационал терминэлементлер болған қоспа терминлерге байланыслы қолланылады. Гибрид терминлер қарақалпақ тилиниң илимий-техникалық терминологиясында соңғы жыллары пайда болған жаңа типтеги қоспа терминлер есапланады. Демек, қарақалпақ тилиниң терминологиясындағы гибрид қоспа терминлер, тийкарынан, интернационал терминэлементлер деп аталатуғын сөзлер менен қарақалпақша сөзлердиң қосылыўынан жасалып, бунда интернационал терминэлементлер сыпатында грекше хәм латынша префикслер қатнасады.

Хәзирги ўақытта қарақалпақ тилиниң барлық терминологиялық системаларында гибрид қоспа терминлер бир қанша көбейди.

References:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөзлердиң жасалыўы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1979;
2. Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиндеги қоспа сөзлердиң жасалыў өзгешеликтери. // “Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана”, 2015, №3;
3. Нәжимов А. Қарақалпақ тилиндеги жуп хәм тәкирар сөзлер. Нөкис “Қарақалпақстан”, 1979;
4. Нәжимов П. Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. Нөкис, “Илим”, 2019;
5. Дәўлетов М., Құдайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. Нөкис, “Илим”, 2021;
6. Сейтқасимов Д. Қарақалпақ тилинде келбетликлердиң жасалыўы. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 2020.
7. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. М., 1939, 5-бет.



8. Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. // Виноградов В.В. Избранные труды. М., 1975, 155-бет.